

XII. Yüzyıl Ortalarında Ani'de Siyasi İki İsyan; Ermeni Papazları

Derya Coşkun*

Özet

Kişinin ya da toplumun kabullenemediği bir durum karşısında tepki göstererek kurulu düzene karşı gelmesi şeklinde anlamlandırılan isyan kelimesi kimi zaman siyasi kimi zaman da sosyal yapının monoton gidişatına vurulan bir darbe olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda kendine farklı bir yol çizen bu dinamik, ortaya çıktığı coğrafi ve siyasi yapılanmalardan etkilenmektedir.

XII. yüzyılın ortalarında siyasi nedenlerle ortaya çıkan Ermeni papazlarının isyanları da bölgenin farklı güçler tarafından yönetilmesine ortam hazırlamıştır. Böylece azınlık durumunda olan Ermeniler istedikleri takdirde kendi seçtikleri kişiler tarafından idare edilme imtiyazı kazanmışlardır. Bu durum XII. yüzyıldaki Ani yönetiminde kozmopolit bir siyasi yapının oluşmasını sağlamış istikrarsız bir yönetim biçimi bölgeye hâkim olmuştur.

Farklı etnik gruptaki insanların siyasi kaos içinde yaşamak zorunda kaldıkları Ani Türklerin bölgeye sürekli müdahale etmeleri zorunluluğunu doğurmuştur. Türklerin bu coğrafyadaki hâkimiyetleriyle dini ve sosyal olarak boşgörülü bir yaşam tarzıyla tanışan Ermeniler, idare edildikleri kişileri çıkardıkları isyanlarla yönetimden almışlardır. Bu

makale onların siyasi cereyanlar arasında faal bir kimlik kazanmalarını konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ani, Ermeni, Papaz, İsyan, Büyük Selçuklu Devleti.

In The Middle Of The 12Th Century Two Rebellions In Ani; The Armenian Pries

Abstract

A society unable to accept in person or situation react revolt against the established order to arrive in the form of word meaning is defined sometimes political, sometimes social structure monotonous pace of as a blow to monotonous to the course as a blow. In this context, this dynamic that draws himself in a different way is affected occur embodiments of the geographical and political.

In the middle of the 12th century for political reasons, also resulting in rebellions of Armenian priests has prepared the environment be managed by different forces in the region. Thus, the Armenians who are a minority, If they want, they have earned the privilege to be managed to by persons of their choice. This situation XII. century Ani management has enabled the establishment of a cosmopolitan political structure an unstable region has been the dominant form of government.

In different ethnic groups of people are forced to live in political chaos Ani, Turks in the region have revealed the necessity for continuous intervention. With the domination of the Turks in this region met with religious and socially tolerant lifestyle the Armenians, have management download remove the person they are governed by their rebellion. This article has been focused operating gain an identity of their political currents.

Keywords: Ani, Armenian, Parson, Revolt, the Great Seljuk State.

Giriş

Tarih boyunca isyanların sürekliliğini korumasında insan faktörü önemli bir yere

(*) Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, dcoşkun25@gmail.com.

sahiptir. Zira insanın varlığı yönetilme olgusunu ortaya çıkarmış bu gelişme doğrultusunda birçok etnik grubun bir arada yönetilmesi ve eşit şartlar altında yaşaması oldukça zor olmuştur. Bu zorluk zamanla yerini isyan ve ayaklanmalara bırakmış insanoglu sahip olmak istediklerini elde etmek amacıyla zorba yollara başvurmuştur. Bu durumlardan biri de XII. yüzyıl ortalarında Ani'de siyasi bir isyan olarak baş gösteren Ermeni papazları meselesidir. Kaynakların kısırlığı nedeniyle çok fazla anlamlandırılmayan bu isyan, doğrudan yöneticileri hedeflemesi dolayısıyla önem taşımaktadır.

Ağrı'nın kuzeyinde bulunan Kars'ın önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilen Ani¹, beş yüzden fazla kiliseye sahip olmanın yanı sıra ada görünümündedir². Onun sahip olduğu bu özellikler ve kilise sayısının fazlalığı buranın tarih boyunca birçok medeniyetin uğrak yeri olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum şehrin farklı etnik grupların etkisinde kalmasını ve birçok devletin bu zengin coğrafyada varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Yüksek dağlar ve sağlam kalelerle çevrelenen şehir, korunaklı bir yapıya sahiptir³.

Kafkaslardan Anadolu'ya geçişte önemli bir kapı özelliği taşıyan bu coğrafya V. yüzyıla kadar Sasaniler, VII. yüzyıla kadar Bizanslılar, X. yüzyıla kadar Arapların hâkimiyetinde kalmıştır. Arap yönetiminin ardından tekrar Bizans'ın hâkimiyeti altına giren Ani, 16 Ağustos 1064 tarihinde Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir⁴.

Ani'de Selçuklu hâkimiyetiyle Ermeniler⁵, Bizans'ın uyguladığı baskı ve zulümlerden kurtularak hem dini hem de siyasi olarak rahatlama dönemine girmişlerdir.

Dönemin Siyasi Çerçevesi Dâhilinde Ermeni Papazlarının İsyanı

Ermenilerin tarih sahnesine çıkışlarından XI. yüzyıla kadar geçen zaman dilimine

bakıldığında onların köklü bir devlet geleneğine sahip olmadıkları görülmektedir. Bu durum onları bir araya getiren ve bir arada tutan unsurun dinî yapıyla temellenmesini sağlamıştır. Onların siyasi yapılarına bakıldığında Ermeni yöneticilerinin kendi toplumları arasında denge siyasete uygulamaya çalıştıkları fakat bunda başarılı olamadıkları görülmektedir. Bu başarısızlığın nedeni idarecilerin sürekli değişmesi ve buna bağlı olarak her yeni idarecinin kendi politikasını yürütmeye çalışması olmuştur. Bu durum denge siyasetinin kısa vadede ortadan kalkmasını sağlamıştır.

İnanç sistemleriyle birbirine sıkı sıkıya bağlı olan Ermeniler Selçuklu hâkimiyeti öncesinde dini yapıları açısından asimile olmuşlardır. Onların bu asimilasyonunda Bizans ve Arapların etkisi yadsınamayacak kadar belir-

- (1) Ani önceleri Şirak bölgesinde bir kale olarak değerlendirilmiş ve Yakut el-Hamevi bu bölgeyi Sırac Tayr adıyla ifade etmiştir. Ebu'l Ferec ise vekayinamesinde bu şehrin gücünü anlatırken sahip olduğu coğrafi özellikleri vurgulamıştır. Bkz; Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, Beyrut 1955, s. 203; Gregory Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi*, çev. Ömer Ruza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 316.
- (2) İbnü'l Cevzi buradaki kilise sayısını 1000 olarak açıklamaktadır. Bkz; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'l-Zamân Fi Târihi'l-Ayân'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 135.
- (3) El-Hüseyni, Şadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Naşr İbn Ali, *Abbari'd Devleti's Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 27; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 58; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 72-81; Erol Kürkcüoğlu, "Ermeni Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani", *Ermeni Araştırmaları*, C. I, Sa. IV, Aralık 2001-Şubat 2002, Ankara 2002, s. 83.
- (4) Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 1; Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s. 67-69; Ali İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman Ermeni Münasebetleri", *Dünden Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 21.
- (5) Ermenilerin menşei ve tarihi başlangıcı birçok rivayet ve mitolojik hikâyeler çerçevesinde açıklanmaya çalışılmış buna rağmen Ermeni araştırmacı ve tarihçiler görüş birliğine varamamışlardır. Bu bağlamda tarihçilerin bir kısmı onların kökenlerinin Hayk'tan geldiğini savunurken bir kısmı da onların Frigyalıların bir kolu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bkz; Esat Uras, *Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 22; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 21; Erdal İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tesbitler", *Dünden Bugüne Türk - Ermeni İlişkileri*, (Ed. İdris Bal; Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 3; Marius Canard, "Arminya" *Encyclopaedia of Islam*, C. I, London 1965, s. 34; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005; Uras, s. 19; İrfan Işık, *Birlikte Olduğumuz Halklar Keldani Asuri, Süryani, Ermeni*, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 101; Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve siyasi Bir Değerlendirme)", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı (Ocak-Şubat 2001)*, C. I, Sa. 37, s. 200-212.; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 4; Ki Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 6-7.

gindir. Zira Araplara tabi olan Ermeniler Gregoryen⁶ iken Bizans'a tabi olan Ermeniler ise Ortodoks olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu gelişmeler Ermeniler arasındaki birliği sağlayan din unsurunun da zayıflamasına neden olmuş ortaya çıkan mezhebi farklılıklar⁷ Ermenilerin içlerinde ayrışmaların yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

I. Gagik zamanından itibaren Ermeni Patriklerin merkezi haline gelen⁸ Ani, XI. yüzyılın ilk yıllarında doğu siyasetinde rakipsiz olarak bilinen Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monamakhos'un zulmü altında kalmıştır⁹. Ermeni halkına yapılan eziyetler ve ağır vergiler Ermeni ileri gelenlerinin tepkisine neden olmuş sonucunda da bu kişiler Orta Anadolu'ya sürülmek suretiyle cezalandırılmışlardır. İsteyerek ya da sürgün edilecek farklı coğrafyalara giden Ermeniler bu bölgelerde azınlık durumuna düşmüşlerdir¹⁰. Bu duruma son vermek isteyen ve Bizans'ın uyguladığı zulümlere¹¹ karşı Ani'de Ermeni Krallığı kurma planı yapan II. Gagik, Bizans kıyımına başlamış fakat başarılı olamamıştır. II. Gagik'in bu tavrı IX. Konstantin Monamakhos'u sinirlendirmiş Ani ve çevresinde yaşayan Ermeni aileleri ve onların oturdukları köyler de onun zulmünden nasibini almışlardır. Buna ek olarak Ermeni kiliselerini de boşalttıran IX. Konstantin Monamakhos, buraları Bizans papazları ve bürokratlarına vererek Ermenilerin manevi yapılarına darbe vurmak istemiştir. Ermeni kiliselerinin tamamen ortadan kaldırmak için dini kıyımlarda bulunan IX. Konstantin Monamakhos, bu coğrafyada yaşayan Bagratuni ve Ardzuruni adında iki büyük Ermeni ailenin adeta yok olup gitmesine neden olmuştur¹².

XI. yüzyılın ilk yarısında kurulan Büyük Selçuklu Devleti genişleme siyaseti çerçevesinde Bizans adına Ermeni Bagrat ve Gürcü Grikor'un savundukları¹³ ve Ermeni kaynaklarında "asla zapt olunamaz" şeklinde tabir edilen Ani'yi 1064 yılında topraklarına

katmıştır¹⁴. Bu önemli gelişmeyle 1045 yılından beri bölgede görülen Bizans Ani Teması on dokuz yıl varlığını korumasının ardından son bulmuştur¹⁵.

Büyük Selçuklu yönetimiyle beraber Ani şehrini yönetme hakkı Şeddadilere¹⁶ verilmiştir. Şeddadi emiri Ebu'l Esvar, Sultan Alparslan'ın kendisine ikta olarak verdiği

- (6) Gregoryen Hristiyanları kuzeybatı İran, Doğu Anadolu Bölgesinin bir kısmı ve Güney Kafkasya'da yaşıyorlardı. Bu dine mensup Ermeniler yüzyıllar boyunca dilleri, gelenekleri ve özellikle dini inançlarının Bizanslılardan farklı olması sebebiyle bu coğrafyada sürekli olarak Bizanslılar tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Onların dinlerini özgür bir şekilde yaşamaları bölgede Selçuklu hâkimiyetinin görülmeye başlaması zamanına rastlamaktadır. Bkz; Davut Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Kilisesi (M. 451-1100), Dünden Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 39-49.
- (7) Mehlika Atok, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 323-330.
- (8) H. A. Manandian, *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lizbon 1965, s. 145; Vardan, s. 164.
- (9) Ani'nin Bizans hâkimiyeti altındaki durumu hakkında bkz; Mateos, s. 68-71; Vardan, s. 168-173; Ernest Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev. Filcret İşiltan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 166 William Barthold, "Ani", IA, C. I, Ankara 1976, s. 435-437.
- (10) Hüdavendigâr Onur, *Millet-i Sadıkadan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler*, İstanbul 1999, s. 25-26.
- (11) Ani'de söz hakkına sahip olan Bizans, mezhep ve ırk farklılığı dolayısıyla Ermenilere ekonomik ve askeri baskı uygulamıştı. Onların katolikosluk makamını ortadan kaldırmak suretiyle Ermeni ileri gelenlerini doğudan çıkartarak kendi melekelerinde ikamet etmeye zorlamışlardır. Bkz; Mateos, s. 110-113.
- (12) Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi(951-1334)*, çev. Hrand D. Andreasyan, y.y., 1946, s. 29; Mateos, s. 80-81; Müverrih Vardan, *Türk Fütubat Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, C. I, Sa. 2, İstanbul 1937, s. 177; Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt ve Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkilâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 333-334; Ali Sevim, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum 1984, s. 69.
- (13) Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara 1990, s. 92-93.
- (14) Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşu, *Camiü'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 36; Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Abdülkerim İbnü'l Esir, *el-kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 50-52; İbnü'l-Cevzi, s. 135; Ahmed bin Mahmud, *Selçukenâme*, haz. Erdoğan Merçil, 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 65-68; Honigman, s. 183; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 3; Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 93; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 9; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 19; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 92; İbrahim Tellioğlu, *XI. Ve XIII. YY da Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 52-53.
- (15) Fahrettin Kırzioğlu, "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1971, s. 131-132; Vardan, s. 177; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 86.
- (16) Şeddadiler, Arran'da IV- XII. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren küçük bir hanedan olup Sultan Alparslan döneminde Selçuklulara tabi olmuşlardır. Gence, Divin ve Ani Şeddadileri olmak üzere üç kola ayrılan bu hanedanlık Selçukluların zayıflamasıyla bu bölgede söz haklarını kaybetmişlerdir. Bkz; C. E. Bosworth, "Shaddadis", *The Encyclopedia of Islam*, Volume IX, Leiden Pocket Press 1995, s. 169-170.

Ani'yi idare etmesi için Menuşehr'e¹⁷ vermiş¹⁸ ve şehrin imar faaliyetlerine yönelmiştir¹⁹. Bu gelişme Şeddadilerin Ani kolunun (1064-1200) kurulmasını sağlamıştır²⁰.

Dönemin siyasi tablosu ve gelişmeleri Ermeni papazlarının isyan etmesinde etkili olmuştur. Onların Bizans baskısından kurtulup Selçukluların bölgedeki hâkimiyetleriyle rahat ve özgür bir yaşam sürmeleri daha fazla haklara sahip olma isteklerini arttırmıştır. Bunun ilk kıvılcımlarını 1115 yılında Menuşehr'in vefatıyla görmek mümkündür²¹. Zira onun vefatı yönetimin oğlu Ebu'l Esvar'ın eline geçmesini sağlamıştır. Ani'nin Selçuklu yönetimine geçmesinin ardından Fethiyye Katedrali'nde bulunan haç Sultan Alparslan'ın talimatı doğrultusunda indirilerek²² yerine Halep'ten getirtilen hilal yerleştirilmiş bu durum Hıristiyan Ermenilerin tepkisine neden olmuştur²³.

Bu olay sonucu Ermeni ileri gelenleri Gürcü Kralı David'le görüşerek onu destekleyeceklerine teminat vermişler karşılığında da Ani'yi Türklerden almalarını istemişlerdir. Bu destek üzerine harekete geçen David, Ani'yi ele geçirmiş Katedral'in başında bulunan haçı da yerine koymak suretiyle Fethiyye Cami'sini tekrar katedrale çevirmiştir. Ebu'l Esvar'ın Horasan'da bulunan oğlu II. Fadlun, bu gelişmeler üzerine büyük bir ordu hazırlamış ve 1125 yılında Ani'ye gelmiştir. II. Fadlun, Ani'nin yönetimini tekrar ele almış²⁴ onun ölümünün sonrasında da yerine kardeşi Mahmud geçmiştir.

Mahmud'un da Ani'deki yönetimi uzun sürmemiş ondan sonra da yönetimi Fahreddin Şeddad ele almıştır. 1131-1155 yılları arasında hüküm süren Fahreddin Şeddad'ın²⁵ Ani'nin siyasi yapısındaki rolü Ermeni Papazlarının isyanı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu sırada Saltuklu yönetiminde değişim meydana gelmiş Ziyaeddin Gazi'nin ardından İzzeddin Saltuk yönetimi ele almıştır. Ahlatşahlar ve Erzen Beyleriyle ortak hareket eden İzzeddin Saltuk'un Ani Emiri

Fahreddin Şeddad'la yaşadıkları özel problemler Ermeni papazları isyanının görünen nedenini oluşturmaktadır. Bu isyanın alt yapısı Ani emiri Fahreddin Şeddad'ın bir elçi vasıtasıyla İzzeddin Saltuk'un kızını kendisine eş olarak istemesiyle başlamıştır. İzzeddin Saltuk'un kızıyla nişanlanan Fahreddin Şeddad, nişanlısının bir müddet sonra Dilmaçoğlu Togan Arslan'ın oğlu Fahreddin Devletşah ile evlendirmesinden haberdar olmuş bu durum Ani'de yeni gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır²⁶.

Nişanlısının başka biriyle evlendirilmesine öfkelenen ve bu durumu şahsına yapılmış bir hakaret olarak değerlendiren Fahreddin Şeddad intikam almak için harekete

- (17) Menuşehr'in annesi olan Kata Hatun, Ani'nin son kralı olan II. Gagik'in kız kardeşidir. Menuşehr dayısı II. Gagik'in yurdunda yönetici olmuş böylece Menuşehr, Hıristiyan halkın gözünde Ani tahtının meşru varisi sayılmıştır. Bazı Ermeni ileri gelenlerinin ve asilzadelerinin Ani'ye gelmesini sağlayan Menuşehr, onları görkemli törenlerle karşılamıştır. Bkz; Fahreddin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 361; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 87.
- (18) Ahmed Kesrevi Tebrizi, *Şehriyan-ı Gümmam*, Tahran 1935, s. 360; Vardan, s. 179; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 11; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 358; Marie Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 288; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 86.
- (19) Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 358; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 59; Vardan, s. 179; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 69; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras yayıncılık, İstanbul 2005, s. 619.
- (20) Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 359; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 86.
- (21) Menuşehr'in Ani'deki hâkimiyeti Dilmaçoğlu Şemsüdevle Togan Arslan tarafından 1118 yılında öldürülmesiyle son bulmuş ve yerine oğlu geçmiştir. Vardan onun ölüm tarihini 1110 yılı olarak göstermiştir. Bkz; Vardan, s. 195; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 88.
- (22) Kaynaklarda sıkça yer alan haçın nerde olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Fakat bilinen şudur ki din konusunda hoşgörüsü ile tanınan Sultan Alparslan'ın bu haçı özellikle ortadan kaybettiği iddialarının tamamen asılsız oluşudur. Eğer haçın kaybolduğu varsayılırsa Armenoğlar, İsa'nın bu haçını Haçlıların yağmaladığı diğer kilise eşyaları ile birlikte Batu katedrallerinin bazıklarının hazinelerinde aramalıdır. Diğer bir ihtimalde de Ermeni yazarlarının dillerine destan olan bu haç Monamak ve Dukas'ın hazinelerini süslemiş olabilir. Bkz; Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 93.
- (23) Kesrevi, s. 306-307; Vardan, s. 195.
- (24) Kesrevi, s. 309; Vardan, s. 195-196; Osman Turan, *Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 7; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 384; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000, s. 227.
- (25) Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 90.
- (26) Kaynakların bazılarında Fahreddin Şeddad'ın nişanlanmış olduğuna dair bir bilgi verilmemiş sadece kız isteme olayından bahsedilmiştir. Hatta kaynaklar Fahreddin Şeddad'ın kız istemek için bir elçi görevlendirdiği ve gönderdiği bu elçinin kızı alamadan Ani'ye dönmek zorunda kaldığından bahsetmektedir. Bkz; Kesrevi, s. 309; Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek, C. VI, Ankara 2002, s. 463.

geçmiştir. O ilk olarak İzzeddin Saltuk'a bir elçi göndermek suretiyle Gürcülere karşı mücadele edemeyecek kadar siyasi zafiyet içinde olduğunu onun kendisine yardım etmesi durumunda da ona bağlılığını sürdüreceğini ifade etmiştir²⁷.

Bu durum sinsice hazırlanmış bir intikam planı olmalıdır. Zira Fahreddin Şeddad aldığı yenilginin hesabını sormakta kararlıdır. Bu yenilgi siyasi bir başarısızlık olmaktan ziyade tamamen kişisel bir sorundur.

Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk'a karşı hazırladığı intikam planı doğrultusunda Gürcü Kralı Dimitri'ye haber göndermiştir. İki gücün karşı karşıya geldiği bu mücadelede iki tarafın da ağır kayıplar vermesi²⁸ Ani'de yaşayan Ermenileri rahatsız etmiştir. Kişisel nedenler dolayısıyla halkın huzursuz olmasına neden olan Fahreddin Şeddad, bu davranışı sonucunda Ermeni Papazlarının hedefi haline gelmiştir²⁹. Muhtemelen Ermeni papazları bu durumu fırsat olarak değerlendirerek kendilerini yakın hissettikleri Gürcülerin bu coğrafyaya hâkim olmalarını istemişlerdir. Bunun yanı sıra dönemin siyasi ritüellerine bakıldığında Ermeni Papazlarının devlet yönetiminde ve değişiminde sahip oldukları haklar onların yöneticiler üzerinde nasıl bir denetim mekanizması olduklarının en açık göstergesidir.

Ani'de yaşayan Ermeniler, kişisel nedenlerden dolayı yapılan mücadelenin ortasında kalmışlar bu duruma son vermek için de 1155 yılında yönetimi devirmeye karar vermişlerdir. İsyanın içeriğine bakıldığında din temelli siyasi bir ayaklanma olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni Papazları, Ani'nin idaresini Fahreddin Şeddad'dan alarak yerine kardeşi II. Fadlun'u yönetime geçirmişlerdir³⁰.

Bu durum tarihin birçok döneminde de görüldüğü gibi dini yapının siyasi hayata müdahalesinin açık bir göstergesidir. Her ne kadar bölgede kozmopolit bir inanç sistemi var olsa da baskın olan gruplar her zaman

siyasi hayatın içinde söz sahibi olmuşlardır. İsyanın ana karakteri siyasidir. Bizans tarafından yönetildiği süre zarfında sürekli ezilen, aşağılanan ve öldürülen Ermeniler, bölgenin Büyük Selçuklularla tanışmasının ardından ciddi imtiyazlar ve yaptırım haklarına sahip olmuşlardır. Bu gelişmeler onların sahip oldukları rahat yaşam alanının en açık ispatıdır. Fahreddin Şeddad, bu isyanın ardından Ani'den ayrılmak suretiyle Şam'a gitmiştir. Kaynaklar isyan eden Ermeni Papazlarının kimlikleri konusunda sessizdir. Onlardan sadece Ermeni papazları adıyla bahseden kaynaklar, isyanı çıkaran kişileri vurgulamaktan ziyade bu isyanın ne gibi sonuçlar doğurduğuyla ilgilenmektedirler. Elbette bu isyan Ermeni papazlarının kısa süreli de olsa sakinleşmesini sağlamış fakat bu sükûnet fazla uzun sürmemiştir.

Ani'nin yeni idarecisi olan II. Fadlun, siyasi gelişmelerin gerisinde kaldığından ve başarılı bir yönetici sıfatına sahip olmadığından dolayı onun hükümdarlık dönemi de fazla uzun sürmemiştir. Gürcü Kralı III. Giorgi, Azerbaycan ve Arran hâkimi Atabey İldeniz ile Rey hâkimi İnanç Beksungur'un mücadelesinden yararlanmak istemiş ve Ani üzerine yürümüştür. Bu sayede II. Fadlun'un zayıflığından faydalanan III. Giorgi, Ermeni papazlarının da desteğini alarak güçlenmiştir. Gürcülerin tahrik ve teşvikleri sonucu II. Fadlun'a karşı ayaklanmaya hazırlanan Ermeni papazları ilk isyanlarından altı yıl sonra 1161 yılında tekrar siyasi arenada yerlerini almışlardır. Bu isyanın³¹ asıl amacı, Ermeni papazlarının III. Giorgi'nin de kıskırtmaları sonucu Gürcülerin yönetimi altına girmek istemeleridir. Bu gelişmelerin ardından zor durumda kalan II. Fadlun, Ermeni Papazları

(27) Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 30; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 90; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 280.

(28) İbnü'l Ezrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meyyafarkein ve Amid Tarihi* (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 114-115; Müneccimbaşı, s. 208-209; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 74.

(29) Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 91.

(30) İbnü'l Ezrak, s. 127; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 76-77; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 91.

(31) İbnü'l Ezrak, s. 127; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 76-77.

tarafından Gürcü Kralına teslim edilmiştir³². Böylece Ani, Gürcülerin yönetimi altına geçmiştir³³. Ani'yi Ermeni papazlarının yardımlarıyla alan III. Giorgi birçok Müslümanı genç-ihiyar, erkek-kadın demeden kılıçtan geçirmiş ve şehri yağmalamıştır³⁴.

Ermeni ileri gelenlerinin bu bölgedeki faaliyetlerine bakıldığında sürekli olarak Gürcüleri destekledikleri ve onlardan yardım istedikleri görülmektedir. Onların bu tavrının elbette bir açıklaması vardır. Ermeni ve Gürcülerin inanç sistemlerinin aynı olması onları birbirine yakınlaştırmış bu nedenle de Ermeniler yaşadıkları her sorun da bölgede faal olan Gürcülere yönelmişlerdir.

Sonuç

Tarihin tozlu sayfalarına bakıldığında bazı milletlerin ortak coğrafyalarda yüzyıllar boyunca beraber yaşadıkları görülmektedir. Bu ortak yaşam alanı onların ortak kaderi olsa da zamanın şartlarına ve siyasi yapının değişkenliğine bağlı olarak bu toplumlar zaman zaman omuz omuza zaman zaman da karşı arenada yerlerini almak suretiyle bir araya gelmek durumunda kalmışlardır. Tarihin yüzyıllar boyunca birbirinden ayrılmasına izin vermediği toplum ikilemesinden biri de Türkler ve Ermenilerdir.

Tarih boyunca devlet olamayan Ermeniler sürekli olarak güçlü olan siyasi yapıların yönetimi altına girmişler bu durum onların farklı din ve kültürel değerlerden kimi zaman isteyerek kimi zaman da belirli bir asimile politikası çerçevesinde farklılaşmalarına ve etkilenmelerine neden olmuştur. Askeri ve siyasi başarısızlıklar onların büyük ve kalıcı devletler kuramamalarının en önemli nedenidir. Bu nedenle çok kültürlü bir millet yapısına sahip olan Ermeniler, Orta Anadolu'ya kadar süren göç maceralarında Kilikya'ya inerek ancak prenslik kurabilmişleridir. Bizans aleyhine genişleme siyaseti izleyen Ermeniler özellikle Bizans hâkimiyeti altında kaldıkları dönemde

inançları konusunda ciddi baskılara maruz kalmışlardır.

XI. yüzyıl ortalarında Ani'de söz hakkına sahip olan Büyük Selçuklulara karşı Bizans kuvvetlerinin yanında yer alan Ermeniler, Selçukluların uyguladıkları hoşgörü politikasından etkilenerek Bizans-Selçuklu mücadelesinde saf değiştirerek bir dönem Selçukluları desteklemişlerdir. Böylelikle Selçuklu idaresi altında rahat hareket edebilen Ermeniler, zamanla bu durumla da yetinmemiş ve siyasi hayatta daha fazla söz hakkına sahip olmak istemişlerdir. Buldukları her fırsatta Türkleri arkasından vurmaktan çekinmeyen Ermeniler, birçok isyanda başrol oynayarak içinde yaşadıkları coğrafi alanları kaosa sürüklemişlerdir.

1155 ve 1161 yıllarında Ani'de Ermeni papazlarının isyanıyla ilgili olarak kaynaklarda geniş bilgiler yer almamaktadır. Sadece siyasi mücadelelerin gidişatını değiştirmede faal rol oynayan bu isyan hareketlerinin Ermenilere de zarar verdiğini söylemek mümkündür. Zira yeni idarecilerin farklı yönetim biçimleri elbette etnik gruplar üzerinde olumsuz etkilere de neden olmuştur. Bunlar arasında dini ve kültürel farklılıklar ilk sırada yer almaktadır. Ani'nin sahip olduğu coğrafi önem de buradaki siyasi hareketliliği daimi kılmıştır. XII. yüzyıl, Türkler, Gürcüler ve Ermenilerin Ani'de sürekli olarak karşı karşıya geldiği bir yüzyıl olmuştur. Yeni oluşumlu devletlerin genişleme siyasetleri çerçevesinde sürekli el değiştiren Ani, zamanla kişisel çatışmaların da ana merkezi haline gelmiştir. Bilindiği gibi birçok toplumun bir arada yaşama ve ortak haklara sahip olma dürtüsünü kontrol edebilen toplumlar huzur içinde bir yaşam sürerken bunu başaramayan toplumlar sürekli mücadele etmek durumunda kal-

(32) Vardan, s. 205; Tellioglu, s. 82-83; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, s.125; Mehmet Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I", *Belleten* C. VII, Sa.27, Ankara 1943, s. 459-466.

(33) Mateos, s. 331; Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi*, s. 76; Bedirhan, s. 237.

(34) İbnü'l Ezrak, s. 127; Vardan, s. 205; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 394-395; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 91; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001, s. 255.

mışlardır. Bu durum stratejik öneme sahip ve birçok siyasi güç tarafından alınmak istenen coğrafyalarda bitmek bilmeyen siyasi kargaşa ve savaşların da sürekliliğine neden olmuştur.

Kaynakça

AHMED BİN MAHMUD, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

ATOK, Mehlika, “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, ss. 323-330.

BARTHOLD, William, “Ani”, İA, C. I, Ankara 1976, ss. 435-437.

BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.

BROSSET, Marie Felicite *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2003.

BOSWORTH, C. E. “Shaddadis”, *The Encyclopedia of İslam*, Volume IX, Leiden Pocket Press 1995, ss. 169-170.

CANARD, Marius, “Arminya” *Encyclopaedia of İslam*, C. I, London 1965, ss. 34.

DABAĞYAN, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2004.

EBU’L FEREC, Gregory, Ebu’l Ferec Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999.

EL-HAMEVÎ, Şihâbuddin Ebû Abdullah Yakut, Mu’cemu’l-Buldân, C. III, Beyrut 1955.

EL-HÜSEYNÎ, Şadruddin Ebu’l Hasan Ali İbn Naşr İbn Ali, *Abbarü’l Devleti’s Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

HONİGMAN, Ernest, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1970.

İŞİK, İrfan, *Birlikte olduğumuz Halklar*, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.

İBNÜ’L CEVZÎ, Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân Fi Tarihî’l-Âyân’da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.

İBNÜ’L ESİR, Ebu’l Hasan İzzeddin Ali b. Abdülkerim, *el-kâmil Fi’t-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İBNÜ’L EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Mey-yafarkein ve Amid Tarihi* (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

İLTER, Erdal, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tesbitler”, *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, (Ed. İdris BAL; Mustafa ÇUFALI), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, ss. 3 – 10.

İPEK, Ali, “İlk İslami Dönem Müslüman Ermeni Münasebetleri”, *Dünden Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, ss.19-30.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Yayınları, Ankara 1990.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.

KESREVÎ, Ahmed Tebrizi, *Şehriyan-ı Gümnam*, Tahran 1935.

KILIÇ, Davut, “Selçuklulara Kadar Anadolu’da Gregoryen Kilisesi (M. 451-1100), Dünden Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri”, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, ss. 39-49.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

-----, *Ani Şehri Tarihi*, San Matbbası, Ankara 1982.

-----, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

-----, “Selçukluların Ani’yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, Ankara 1971, ss. 111-139.

KODAMAN, Bayram, “Ermeni Meselesi (Tarih ve Siyasi bir Değerlendirme)”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı* (Ocak-Şubat 2001), C. I, Sa. 37, ss. 200-212.

KOMNENA, Anna, *Alexiad Malazgirt ve Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I”, *Bellekten*, C. VII, Sa.27, Ankara 1943, ss. 379-495.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2001.

KÜRKCÜOĞLU, Erol, “Ermeni Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani”, *Ermeni Araştırmaları*, C. I, Aralık 2001- Şubat 2002, Sa. IV, Ankara 2002, ss. 83-91.

LEE, Ki Young, *Ermeni Sorunu’nun Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

MANANDIAN, H. A., *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lizbon 1965.

MATEOS, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigorun Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreyan, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1987.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

ONUR, Hüdavendigar, *Millet-i Sadıkadan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

ÖNGÜL, Ali, "Saltuklular", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek, C. VI, Ankara 2002, ss. 461-468.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

SİMBAT, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, çev. Hrant D. Andreyan, (y.y.), 1946.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI. Ve XIII. YY da Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

TURAN, Osman, *Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Mesalesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

VARDAN, Müverrih, *Türk Fütubat Tarihi*, çev. Hrant D. Andreyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, C. I, Sa. 2, İstanbul 1937.

YINANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944.

YINANÇ, Refet, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Taribinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, ss. 67-74.